

ભારતની પ્રાચીન લિપિઓ

લેખક

ડૉ. પવનકુમાર એમ. જાંબુયા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ઇતિહાસ), શ્રી માટુતિ વિદ્યામંદિર ગ્રૂપ ઓફ કોલેજીસ,

મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર

પ્રસ્તાવના:

ભારતમાં લિપિને લેખન પદ્ધતિ અથવા જોડણી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે કોઈ માધ્યમ (કાગળ, ખડકો, બિર્યબાર્ક, વગેરે) પર વિશિષ્ટ ચિહ્નો બનાવીને બોલાતી ભાષાના ભાગોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટેનું એક માનક છે. ભારતની બે પ્રાચીન લિપિઓમાં બ્રાહ્મી લિપિ અને ખરોષ્ટી લિપિનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં મોટાભાગની પ્રાચીન અને આધુનિક લિપિઓ બ્રાહ્મી લિપિમાંથી વિકસિત થઈ છે, પછી ભલે તે દેવનાગરી, તમિલ, તેલુગુ, કન્નડ, ઉડિયા, આસામી, બંગાળી વગેરે હોય. તેથી, એવું કહી શકાય કે બ્રાહ્મી લિપિઓની માતા છે. જોકે, ઉર્દૂ અરબીમાંથી ઉતરી આવેલી લિપિમાં લખાય છે અને સંથાલી જેવી કેટલીક નાની ભાષાઓ સ્વતંત્ર લિપિનો ઉપયોગ કરે છે. સિંધુ ખીણ સંસ્કૃતિની અસ્પષ્ટ લિપિ ઉપખંડની સૌથી જૂની લખાણોમાંની એક છે. મૌર્ય કાળ પહેલાં પણ ગંગા ખીણમાં વિવિધ વિકસિત રાજ્યો તેમજ વૈદિક સાહિત્યના ઘણા ઉદાહરણો અસ્તિત્વમાં હતા. મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખોમાં બ્રાહ્મી લિપિ જોવા મળી હતી. ઉત્તરપશ્ચિમ પાકિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની ખારોસ્થી લિપિ અરામાઇક લિપિમાંથી ઉતરી આવી હતી. સિંધુ ખીણના કેટલાક ભાગો પર શાસન કરનારા પર્સિયનોને કારણે અરામાઇક લિપિનો ઉપયોગ થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે.

1. ઉત્પત્તિ અને વિકાસ

આ સંસ્કૃતિઓમાં તફાવત હોવાને કારણે, પ્રદેશોની બ્રાહ્મી લિપિ પ્રદેશના આધારે વિવિધ પ્રકારોમાં વિકસિત થઈ. સ્મારક શિલાલેખો કરતાં ઝડપી લેખન પર વધુ ભાર મૂકવાને કારણે કર્સિવ શૈલીઓનો ઉદભવ થયો જેણે ભારતની આધુનિક લિપિઓનો ઉદય કર્યો. તાડના પાંદડા પર લખવાને કારણે દક્ષિણ ભારતની લિપિઓ ગોળાકાર બની ગઈ.

જ્યારે ઉત્તર ભારતમાં કાપડ અને બિર્યની છાલના ઉપયોગથી કોણીય રેખાઓ ઉત્પન્ન થતી હતી. ઉર્દૂ અરબીમાંથી ઉતરી આવેલી લિપિમાં લખાય છે અને કેટલીક નાની ભાષાઓ, જેમ કે સંથાલી, સ્વતંત્ર લિપિનો ઉપયોગ કરે છે.

2. લિપિના પ્રકારો

સિંધુ લિપિ

સિંધુ લિપિએ સિંધુ ખીણ સંસ્કૃતિ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા પ્રતીકોનો સંગ્રહ છે. મોટાભાગના શિલાલેખો અત્યંત સંક્ષિપ્ત (ટૂંકા) છે. આ પ્રતીકો ભાષા રેકૉર્ડ કરવા માટે વપરાતી લિપિનો ભાગ છે કે કેમ તે સ્પષ્ટ નથી.

બ્રાહ્મી લિપિ

બ્રાહ્મી એ સૌથી જૂની લેખન પ્રણાલીઓમાંની એક છે, જેનો ઉપયોગ ભારતીય ઉપખંડ અને મધ્ય એશિયામાં છેલ્લી સદીઓ બીસીઈ અને પ્રારંભિક સદીઓ બીસીઈ દરમિયાન થયો હતો. કેટલાક માને છે કે બ્રાહ્મી ભાષા આધુનિક સેમિટિક લિપિમાંથી ઉતરી આવી છે, જ્યારે અન્ય માને છે કે તે સિંધુ લિપિ હતી. દક્ષિણપૂર્વ એશિયામાં બચી ગયેલી બધી ભારતીય લિપિઓનો પૂર્વજ બ્રાહ્મી છે. તે સામાન્ય રીતે ડાબેથી જમણે લખાય છે. દરેક એકમ એક વાનગી પર આધારિત છે. સૌથી પ્રખ્યાત બ્રાહ્મી શિલાલેખો ઉત્તર-મધ્ય ભારતમાં ઈ.સ પૂર્વે 250-232 અશોકના ખડક-કોતરેલા શિલાલેખો છે. આ લિપિ ઈ.સ ૧૮૩૭માં જેમ્સ પ્રિન્સેપે વાંચી હતી.

ગુપ્ત લિપિ

આ લિપિનો ઉપયોગ સંસ્કૃત લખવા માટે થતો હતો અને તે ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો હતો. નાગરી, શારદા અને સિદ્ધમ લિપિઓ ગુપ્ત લિપિમાંથી ઉતરી આવી છે, જે બ્રાહ્મીમાંથી ઉતરી આવી છે. આ લિપિઓએ ભારતની ઘણી મહત્વપૂર્ણ લિપિઓનો જન્મ આપ્યો,

જેમાં દેવનાગરી, પંજાબી માટે ગુરુમુખી લિપિ, આસામી લિપિ, બંગાળી લિપિ અને તિબેટીયન લિપિનો સમાવેશ થાય છે. બ્રાહ્મી લિપિના આ બધા વંશજોને બ્રાહ્મી લિપિ કહેવામાં આવે છે.

ખરોષ્ટી લિપિ

ખરોષ્ટી લિપિ (ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદી – ઈ.સ. ત્રીજી સદી) એ પ્રાચીન ગાંધાર (હાલના અફઘાનિસ્તાન અને પાકિસ્તાન) માં ગાંધારી પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લખવા માટે વપરાતી પ્રાચીન લિપિ છે. તે બ્રાહ્મી લિપિની ભગિની લિપિ છે અને જેમ્સ પ્રિન્સેપ દ્વારા તેનો અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં રોમન અંકો જેવા જ આંકડાઓ હોય છે. તે સામાન્ય રીતે જમણેથી ડાબે લખાય છે. ખરોષ્ટિ પણ બ્રાહ્મીની જમ અબુગીદા છે.

વટ્ટેલુટ્ટુ લિપિ

વટ્ટેલુટ્ટુ મૂળાક્ષર એ દક્ષિણ ભારતીય અબુગીડા લેખન પદ્ધતિ છે. વટ્ટેલુટ્ટુ એ તમિલ લોકો દ્વારા ગ્રંથી અથવા પલ્લવ મૂળાક્ષરો અને તમિલ લિપિ લખવા માટે વિકસાવવામાં આવેલી ત્રણ મુખ્ય મૂળાક્ષર પ્રણાલીઓમાંથી એક છે. તે તમિલ-બ્રાહ્મી પરથી ઉતરી આવ્યું છે.

કદંબ લિપિ

કદંબ લિપિ એક સમર્પિત કન્નડ લિપિના જન્મની શરૂઆત કરે છે. તે બ્રાહ્મી લિપિનો પણ વંશજ છે અને તેનો વિકાસ ચોથી થી છઠી સદીમાં કદંબ રાજવંશના શાસન દરમિયાન થયો હતો. આ લિપિને પાછળથી કન્નડ-તેલુગુ લિપિમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવી.

ગ્રંથ લિપિ

છઠી અને વીસમી સદીની વચ્ચે દક્ષિણ ભારતમાં ખાસ કરીને તમિલનાડુ અને કેરળમાં, તમિલ બોલનારાઓ સંસ્કૃત અને શાસ્ત્રીય ભાષા મણિપ્રવલમ લખવા માટે ગ્રંથ લિપિનો ઉપયોગ કરતા હતા. તેનો ઉપયોગ હજુ પણ પરંપરાગત વૈદિક શાળાઓમાં થાય છે. તે એક બ્રાહ્મી લિપિ છે જે તમિલનાડુની બ્રાહ્મી લિપિમાંથી વિકસિત થઈ છે. તિગલારી અને સિંહાલી મૂળાક્ષરોની જેમ, મલયાલમ લિપિ પણ ગ્રંથની સીધી વંશજ છે.

શારદા લિપિ

શારદા અથવા શારદા લિપિ એ ૪મી સદીની આસપાસ ઉભરી આવેલી બ્રાહ્મિક લિપિ પરિવારની અબુગીદા લેખન પદ્ધતિ છે. તેનો ઉપયોગ સંસ્કૃત અને કાશ્મીરી ભાષાઓ લખવામાં થતો હતો. એક સમયે તેનો ઉપયોગ વધુ વ્યાપક હતો, પરંતુ પાછળથી તે કાશ્મીર પૂરતો મર્યાદિત થઈ ગયો, અને હવે ધાર્મિક હેતુઓ સિવાય કાશ્મીરી પંડિત સમુદાય દ્વારા ભાગ્યે જ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

ગુરુમુખી લિપિ

ગુરુમુખી શારદા લિપિમાંથી વિકસિત થઈ હતી અને ૧૬મી સદીમાં ગુરુ અંગદ દ્વારા તેને પ્રમાણિત કરવામાં આવી હતી. આ લિપિનો ઉપયોગ સમગ્ર ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ લખવા માટે થાય છે અને શીખો અને હિન્દુઓ દ્વારા પંજાબી લખવા માટે સૌથી વધુ ઉપયોગમાં લેવાતી લિપિ છે.

દેવનાગરી લિપિ

દેવનાગરી એ અબુગીડા મૂળાક્ષર છે જેનો ઉપયોગ ભારત અને નેપાળમાં થાય છે. તે ડાબેથી જમણે લખાય છે. દેવનાગરી લિપિનો ઉપયોગ ૧૨૦ થી વધુ ભાષાઓ અને બોલીઓ માટે થાય છે, જેમાં હિન્દી, મરાઠી, નેપાળી, પાલી, કોંકણી, બોડો, સિંધી અને મૈથિલીનો સમાવેશ થાય છે, જે તેને વિશ્વમાં સૌથી વધુ ઉપયોગમાં લેવાતી અને અપનાવવામાં આવતી લેખન પ્રણાલીઓમાંની એક બનાવે છે. શાસ્ત્રીય સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ દેવનાગરીમાં લખાયેલા છે.

મોડી લિપિ

મરાઠી ભાષા લખવા માટે મોડી લિપિનો ઉપયોગ થાય છે. વીસમી સદી સુધી મોડી સત્તાવાર મરાઠી લિપિ હતી, જ્યારે દેવનાગરી લિપિની બાલબોધ શૈલીને પ્રમાણભૂત મરાઠી લેખન પદ્ધતિ તરીકે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું. મોડી મુખ્યત્વે મરાઠી લખવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતા હતા, પરંતુ તેનો ઉપયોગ ઉર્દૂ, કન્નડ, ગુજરાતી, હિન્દી અને તમિલ લખવા માટે પણ થતો હોવાનું જાણીતું છે. મોડી લિપિ પણ એક અબુગીદા લિપિ છે.

ઉર્દૂ લિપિ

ઉર્દૂ મૂળાક્ષરો એ ઉર્દૂ ભાષાની જમણે-થી-ડાબે મૂળાક્ષરો છે. તે ફારસી મૂળાક્ષરોનો ફેરફાર છે, જે અરબી મૂળાક્ષરોમાંથી ઉતરી આવ્યો છે અને ૧૩મી સદીનો છે. તે ફારસી-અરબી લિપિની નાસ્તાલિક શૈલીના વિકાસ સાથે સંકળાયેલું છે. તેના વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં, ઉર્દૂ લિપિ શાહમુખી લિપિ તરીકે ઓળખાય છે, અને તેનો ઉપયોગ ઉત્તર ભારતીય ઉપખંડની અન્ય ઇન્ડો-આર્યન ભાષાઓ જેમ કે પંજાબી અને સરાઇકી લખવા માટે થાય છે.

મૂલ્યાંકન:

આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે ભારતીય સાહિત્ય શૈલીઓમાં લાંબા સમયગાળામાં નોંધપાત્ર ફેરફારો થયા છે. ભારતમાંથી વિવિધ દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારે તેમની લિપિઓને પણ પ્રભાવિત કરી છે, ખાસ કરીને શ્રીલંકા, તિબેટ અને દક્ષિણપૂર્વ એશિયામાં. ભારતમાં ઇસ્લામના આગમનથી ભારતીય લેખન પરંપરામાં પણ પરિવર્તન આવ્યું. જોકે, એ જોવાનું બાકી છે કે વૈશ્વિકરણના યુગમાં, જ્યાં અંગ્રેજી ભાષા સામાન્ય ભાષા બની ગઈ છે, ત્યાં દેશની લિપિઓ અને ભાષાઓ કેવી રીતે ટકી રહે છે અને વિકસિત થાય છે.

સંદર્ભ

1. ઓઝા ગૌરીશંકર હીરાચંદ, ભારતીય પ્રાચિન લિપિમાલા, મુન્શિરામ.મ.પબ્લિકેશન.
2. સરકાર દિનેશચંદ્ર, ભારતીય પુરાલિપિ વિદ્યા, વિદ્યા નિધિ પ્રકાશન, દિલ્હી.